

СРАВНЕНИЯТА С ЖИВОТНИ В ТВОРБИТЕ НА СОФИЙСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА¹

Димитрия Иванова

Институт за български език, Българска академия на науките

COMPARISONS WITH ANIMALS IN THE WORKS OF THE SOFIA LITERARY SCHOOL

Dimitriya Ivanova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The following report focuses on a topic which has not been studied yet. We examine comparisons with animals used in the original works of three authors, representatives of the Sofia Literary School. We analyze the comparisons according to the theory of the conceptual metaphor proposed by G. Lakoff and M. Johnson. We point out their orthographic, phonetic, lexical and syntactic features. These features could help us find some similarities or differences between certain works.

Keywords: metaphor, zoonym, cognitive linguistics.

В началото на XVI век град София се е утвърдил като голям административен и културен център на Балканския полуостров. Превърнал се е в сакрално пространство по няколко причини. Първо, той е бил пряко свързан с основни събития от историята на християнството още от времето на император Константин. След превземането на българските земи там са били пренесени мощите на светци с цел те да бъдат съхранени. В него се е зародил и феноменът *новомъченичество*, който е спомогнал за обединението на християните и е залегнал в основата на петте оригинални творби, които са дело на софийските книжовници.

Обект на изследване в настоящия доклад ще бъдат сравненията с животни в двете жития, двете служби и анонимната похвална беседа. Ще опитаме да обясним защо са използвани точно тези названия на животни и каква е тяхната стилистична функция. Ще опитаме да ги разгледаме от гледна точка на теорията за концеп-

---

¹ Изследването е финансирано от Българска академия на науките по програма за подпомагане на младите учени. Изразявам своята благодарност към програмата.

туалната метафора на Лейкф и Джонсън. Ще обособим някои синонимни двойки и ще открием някои особени лексеми, използвани от конкретните автори.

Според тази теория² метафорите са „когнитивни инструменти“, чрез които се формират нови асоциативни връзки с действителността. Според Дж. Лейкф и М. Джонсън метафорите не са обикновени езикови изрази, а начин на мислене, който се определя от идеализирани когнитивни модели. Те, от своя страна, зависят от редица фактори като: бит, култура, фолклор, и са залегнали толкова дълбоко в съзнанието на човека, че вече не се възприемат като метафори. В този доклад ще обърнем внимание на идеализираните когнитивни модели за животни. При тях характерни черти от поведението на животните се асоциират с човешкото поведение и обратно. Могат да отразяват интелектуални и психически, социални, физически, количествени характеристики, действия и състояния, квалифицирани откъм начин на извършване, цветове и степен на признака.

Сравненията се основават на народопсихологията и на вече формирани културни стереотипи и еталони (кроткост – агне, смелост – лъв и т.н.) и притежават своеобразна пространствена ориентация, според която всичко в посока нагоре е добро, а надолу – лошо³. За да онагледим по-лесно тази йерархична организация, можем да използваме митологичния модел за „дървото на живота“.

Горе (корона) – птиците

Ствол – копитните животни (коне, крави, овце, елени)

Долу (корени) – влечуги, земноводни, риби и насекоми

В разглежданите от нас произведения откриваме сравнения с широк кръг представители на животинския свят: 1. бозайници (*лъв, овца, агне, елен, вълк, пес*); 2. птици (*гълъб, орел*); 3. влечуги (*змия, аспида*); 4. насекоми (*скорпион*); 5. митологични създания (*феникс*). Освен посочените видови понятия (хипоними) откриваме и родови (хипероними): риба, птица, звяр, твар, животно. С нито един от изброените зооними не е названо животно. Всички те са използвани метафорично за назоваване на човек или негово-

---

² Lakoff/Лейкф 1987.

³ Ишпекова/Ishpekova 1994.

то поведение. В редица от случаите, в които са използвани названия на животни, откриваме не само метафорично назоваване на човешко поведение, но и внасяне на християнска и митологична образност. Ще опитаме да илюстрираме това в следната таблица:

Зооним	Библейска символика ⁴	Човешко поведение
орел	Възкресението, небето	сила, далновидност
гълъб	Светия дух	доброта, кроткост
агне	жертвен агнец	доброта, кроткост
елен	посредник между горния и долния свят	благородство
вълк	дявола	свирепост, жестокост
скорпион	зло, Сатаната	яд, злонамереност
риба	подземния свят	мълчаливост
змия	смъртта, подземното царство	зъл, лош

Можем да открием три големи групи сравнения. Първите са използвани за мъчениците, вторите – за техните съграждани, а третите – за поробителите. Мъчениците са сравнявани с: орел, гълъб, агне, елен, лъв, феникс. Жителите на София – с овце и риби, а турците – със змии, зверове, вълци, скорпиони. Нито един от изброените зооними не е избран случайно. Чрез тях се създава опозиция едновременно във вертикална и в хоризонтална посока. Наблюдаваме своеобразна йерархичност при сравняването с копитни животни (пример: овца – агне – елен). Съществителното име „овца“ е използвано само в множествено число за изразяване на значение „стадо“. С него са наречени гражданите на София, които Никола Нови Софийски предвожда и на които проповядва. Използвано е и производно на „вълца“ име: *вълчъ*. То спада към групата съществителни имена със стара *nt*-основа, която е включвала съществителни, които са назовавали малките на селскостопанските животни и човека. Тази лексема е използвана като синоним на агне:

Послѣдова оубо вълкъмъ христовое швче въ швчихъ кожахъ швльченныхъ лютихъ зверен.

Последва прочее Христовото агне вълците, лютите зверове, облечени в овчи кожи („Житие на Никола Софийски“).

⁴ Шнитер/Shniter 1992.

Зоонимът „лъв“ е употребяван с положителна, но едновременно с това и с отрицателна конотация. От една страна, той е използван, за да изрази смелостта на мъчениците, а от друга – да сравни поробителите със свирепи зверове. Сравняването на мъчениците с жертвен агнец приравнява подвига им с Христовия.

Да тако сѣго въсма твърдениша адаманта доушею тако видевше и тако лъва готова на ловѣ. („Житие на Никола Софийски“)

Като го видяха с душа по-твърда от диамант, подобен на лъв, готов за лов, пренебрегнал гореизказаните мъки, те бяха съвсем изумени.

Ягнѣ христово посрѣдъ склннѣхъ и лъвовѣ (Похвална беседа за софийските мъченици) – *Агне Христово сред лъвовете.*

Лексемата „скоумьнѣ“ е изчезнала в процеса на историческия развой на българския книжовен език, но се е запазила в някои диалекти. Означава „лъвче/млад лъв“.

Кучето, по принцип, притежава положителна символика и се възприема като закрилник и символ на вярна служба, но в две от разглежданите от нас творби („Житие на Никола Софийски“ и „Похвална беседа за софийските мъченици“) е използвана стилистично маркираната лексема „псе“:

Подовнзи ловитѣвннмъ ѱомъ назиряющемъ и такоже шпашію помиздими междоу собою глаголющемъ („Житие на Никола Софийски“)

Они такоже ловителннн ѱзи зїающе въ свонхъ възвращаахъ се домзи („Похвална беседа за софийските мъченици“)

В посочените случаи елементи от поведението на животното се асоциират с човешкото. От една страна, откриваме способността на кучето да се нагажда към ситуацията, а от друга – неговата ненаситност и непридирчивост към храната. Чрез употребата на тези зооними се изразява презрение.

Гражданите на София са сравнявани с овце и риби, защото са просто безучастни наблюдатели на случващото се: такоже рѣзва хоудениша прѣвзи безгласнѣ („остана безгласен като най-нищожната риба“).

С още по-отрицателна символика са натоварени сравненията на поробителите с животни. На базата на тяхната жестокост⁵ те са били сравнявани със змии, вълци, скорпиони, животни, твари. В

---

⁵ Барболова/Barbolova 2009.

почти всички, разглеждани от нас творби (без „Служба за Никола Софийски“), откриваме едно и също устойчиво сравнение: „като вълк в овча кожа“ (вълкъ *швѣчу* кожоу покривле се). То произлиза от Библията и с него са сравнявани лъжепророците. В нашия случай то е използвано за назоваване на османците, които по онова време са се опитвали да подмамят християни да приемат исляма чрез предлагане на всевъзможни облаги, дори и кариера във властта. Отрицателната конотация на тези сравнения не е изненадваща, като се има предвид, че лексемата *вълк* произлиза от индоевропейския корен **wlk*⁶ (вълк, влача). Вълкът всъщност трябва да се приравни към влечугите и да стои редом с тях най-ниско по задания по-горе модел. Неговият образ се асоциира и с дявола, също както и този на змията и скорпиона.

На съвсем различно равнище са поставени мъчениците. Те „обитават“ небесното пространство (като орел, гълъб, феникс) или са медиатори между земния и небесния свят (елен). В митологичните представи на българите еленът се бори със силите на злото. Сравняването на мъчениците с елен не е случайно. Те се изправят срещу поробителите и отстояват вярата си. По този начин дават пример на своите съграждани. В християнството образът на това животно се асоциира с възкресението и безсмъртието на човешката душа. Друг символ на прераждането е и фениксът. Сравнението с това митологично създание не е случайно и се основава на съдбата на мъчениците, които са изгорени на клада. Както вече споменахме, орелът и гълъбът са християнски символи, които също служат за доближаване на Георги Нови Софийски, Георги Най-нови Софийски и Никола Нови Софийски до Рая и Бог.

От чисто езиковедска гледна точка ще се спрем на някои правописно-фонетични и лексикални особености. В разглежданите от нас творби откриваме някои интересни правописни особености. Във всички срещаме смесена употреба на двата буквени знака с фонетична стойност „о“, а именно *w* и *o* (*шрѣль*, *швѣче*, но и *влькъшмь*, *овца*).

От една страна, при Матей Граматик и инок Андрей наблюдаваме последователна употреба на ерови гласни на етимологичните им позиции (*влькъз*, *звѣрь*, *тварь*, *львъз*, *вѣкъз*), а от друга, при поп

⁶ Pokorny/Покорни 1989.

Пейо откриваме преимуществена употреба само на „б“ (вълкъ вм. вълкъ, вѣсъ вм. вѣсъ). Причина за тази замяна вероятно е било влиянието на книжовните традиции в Кратово, където е бил роден Георги Нови Софийски. На мястото на изпуснатата ерова гласна в слаба позиция в някои случаи откриваме паерчик, а в други – не (вр’ль, козлищ’, но и животно).

Двете носови гласни ж и љ са били заменени съответно с оу (голѣкъ вм. голжкъ) и е (овьѣе вм. овьѣа). В основата на тази замяна лежи Ресавският безюсов правопис, който е бил разпространен в западните български земи от XV – XVII век⁷.

От лексикална гледна точка бихме могли да обособим няколко синонимни двойки: скоумьнъ – лъвъ, агне – овьѣа, животно – тварь. В първия случай откриваме диалектна лексема, която не е била общоупотребима и е изчезнала от книжовния български език. Във втория случай откриваме производна дума от старите -nt-основи, която е била използвана като синоним на „агне“. В последния случай наблюдаваме двойна експресивност на изказа. От една страна, със стилистично неутралната лексема „животно“ е названо човешко същество. От друга, използването на стилистично маркираната дума „твар“ още повече принизява човека, към когото е насочено сравнението.

Откриваме и понятия, които бихме могли да определим като хипероними или родови и други като хипоними⁸ (видови). При някои от авторите се наблюдава преимуществена употреба на хипероними, а при други – на хипоними. Ще се опитаме да илюстрираме това в следната таблица:

Творба	Родови понятия	Видови понятия
„Житие на Георги Софийски“	животно, твар, звяр	агне, овца, вълк
„Служба за Георги Софийски“	твар	феникс, овца, гълъб, змия, агне
„Служба за Николай Софийски“	звяр, твар, животно	лъв
„Житие на Николай Софийски“	птица, звяр, риба	овца, агне, елен, лъв, вълк, аспида, псе, змия
„Похвална беседа за софийските мъченици“	твар, звяр	орел, лъв, змия, скорпион, псе, агне

⁷ Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2015.

⁸ Бояджиев/Boyadzhiev 2011.

От синтактична гледна точка повечето от сравненията са въведени чрез съюза *яко / както* за въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения за сравнение⁹: *якоже вълци течаху къ оугробрахы; както нѣкыи сорьль високо протегъ персо; яко льва готова на лове* и т.н. По-рядко срещаме съгъстени (концентрирани) сравнения във вид на метафори: *самъ посрѣдъ толикихъ неукротимыхъ звѣрь* („сам в съда сред толкова неукротими зверове“).

Единственият зооним, който не е използван за метафорично назоваване на човек или неговото поведение, е лексемата „кит“: и *въ мори погроузити се вълнами движившимъ соуданѣ ны както Исна съ чръка кучова* („Служба за Николай Софийски“, инок Андрей). В този случай отново откриваме сравнение, но то е базирано на сходство в описваната ситуация. Това сравнение също се основава на Библията, и по-точно – на притчата за Йон, който бил погълнат от кит, но след 3 дни и нощи се спасил, след като отправил молитва към Бог.

Можем да посочим някои устойчиви сравнения, които откриваме във всички творби, разглеждани от нас. Мъчениците са „агнета Христови“ и „храбри като лъвове“, а поробителите са „вълци“, „змии“, „зверове“. Сравняването на поробителите с „ловджийски псета“ откриваме само в „Похвална беседа за софийските мъченици“ и „Житие на Никола Софийски“.

Употребата на метафори с компонент зооним като начин за назоваване на човек или човешко поведение е била свързана и зависима от жанровата специфика на всяка от отделните творби, но и от стила на всеки един от авторите. Най-много на брой зооними са използвани в „Похвална беседа за софийските мъченици“ и „Житие на Никола Нови Софийски“. Най-много на брой стилистично неутрални изразни средства за назоваване на поробителите (собствени имена, названия на професии и др.) са използвани в „Житие на Георги Софийски“.

Названията на животни са най-големият източник на фигуративни изрази в езика. Човешкото поведение се преосмисля в сравнение с животинското и обратно. От езикова гледна точка този процес намира отражение в използването на една лексема, както за едната, така и за другата сфера. В разглежданите от нас

⁹ Вж. СТБР1/STBR1 1999.

произведения най-много на брой са онези устойчиви сравнения и метафори с компонент зооним, които назовават интелектуални и психически (злина, лошотия, мълчаливост, кроткост) и количествени характеристики (струпуване на множество субекти на едно място). Чрез тях са изразени емоции (възхищение, омраза, страх, безразличие).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Барболова/Barbolova 2009:** Барболова, З. Взаимоотношенията на турците и българите в периода на Османската империя, отразени в българските прецедентни текстове. // *Българска реч*, 2009, кн. 1 – 2, 114 – 125. [Barbolova, Z. Vzaimootnosheniya na turtsite i balgarite v perioda na Osmanskata imperiya, otrazeni v balgarskite pretsedentni tekstove. // *Balgarska rech*, 2009, kn. 1 – 2, 114 – 125.]
- Библия. Нов завет 1925:** Библия. Нов завет. 1925, <<https://m2.chitanka.info/text/2256-biblija-nov-zavet>>. [Bibliya. Nov zavet. 1925.]
- Витанова/ Vitanova 2009:** Витанова, М. Човекът и светът на животните в българските устойчиви сравнения. // *Български език*, 2009, кн. 2, 33 – 45. [Vitanova, M. Chovekat i svetat na zhiivotnite v balgarskite ustoychivi sravneniya. // *Balgarski ezik*, 2009, kn. 2, 33 – 45.]
- Витанова/Vitanova 2010:** Витанова, М. Светът на птиците в българската езикова картина на света. // *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Николова*. ЕМАС, София, 2010, 60 – 66. [Vitanova, M. Svetat na ptitsite v balgarskata ezikova kartina na sveta. // *Slovo i slovesnost. Sbornik v chest na dots. d-r Yuliya Nikolova*. EMAS, Sofiya, 2010, 60 – 66.]
- Zachariadou/Закаряду 1992:** Zachariadou, E. Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion. // *Religionsgespräche im Mittelalter. Band 4*. Wiesbaden: Herausgegeben von Herzog August Bibliothek, 1992.
- Ишпекова/ Ishpekova 1994:** Ишпекова, Р. Конвенционалните концептуални метафори и идеализираните когнитивни модели за животни. // *Съпоставително езикознание*, 1994, кн. 6, 38 – 44. [Ishpekova, R. Konventsionalnite kontseptualni metafori i idealiziranite kognitivni modeli za zhiivotni. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1994, kn. 6, 38 – 44.]
- Ишпекова/Ishpekova 1996:** Ишпекова, Р. Метафорична употреба на имената на животни в английския и българския език. // *Съпоставително езикознание*, 1996, кн. 1, 36 – 50. [Ishpekova, R. Metaforichna upotreba na imenata na zhiivotni v angliyskiya i balgarskiya ezik. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1996, kn. 1, 36 – 50.]
- Lakoff, Turner/Лейкф, Търнър 1980:** Lakoff, G., M. Turner. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Рокорну/Покорни 1989:** Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. The University of Texas, 02.11.2018, <<https://lrc.la.utexas.edu/lex/master>>.
- СТБР1/STBR1 1999:** Старобългарски речник. Т. 1. София: „Валентин Траянов“, 1999, <http://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/show/d_10927>. [Starobalgarski rechnik. T. 1, 1999, Sofiya, Valentin Trayanov.]

- СТБР2/STBR2 2009:** Старобългарски речник. Т. 2. София: „Валентин Траянов“, 2009, <http://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/show/d_10927>. [Starobalgarski rechnik. T. II. Sofiya: Valentin Trayanov, 2009.]
- Стойкова/Stoykova 2014:** Стойкова, А. Библейският текст и литературната творба. Поетика на старобългарската литература. Структура на художествения образ. Нормативност. // *Система за електронно обучение e-medievalia*, 04.01.2018, <<https://e-medievalia.uni-sofia.bg/moodle/mod/page/view.php?id=1838>>. [Stoykova, A. Bibleyskiyat tekst I literaturnata tvorba. Poetika na starobalgarskata literatura. Struktura na hudozhestveniya obraz. Normativnost. // *Sistema za elektronno obuchenie e-medievalia*.]
- Цветкова/Tsvetkova 2010:** Цветкова, Л. Метафоризацията и метафорите в българските благословии и клетви. // *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Николова*. ЕМАС, София, 2010, 358 – 367. [Tsvetkova, L. Metaforizatsiyata I metaforite v balgarskite blagoslovii i kletvi. // *Slovo i slovesnost. Sbornik v chest na dots. d-r Yuliya Nikolova*. ЕМАС, Sofiya, 2010, 358 – 367.]
- Цибранска-Костова, Билярски/Tsibranska-Kostova, Bilyarski 2015:** Цибранска-Костова, М., И. Билярски. Освещаване на градското пространство: примерът на ръкопис ЦИАИ 1521 и новомъченичеството в София през XVI в. // *Paleobulgarica*. 2015, № 3, 39 – 60. [Tsibranska-Kostova, M., Bilyarski, I. Osweshtavane na gradskoto prostranstvo: primerat na rakopis TSIAI 1521 I novomachenichestvoto v Sofiya prez XVI v. // *Paleobulgarica*. 2015, № 3, 39 – 60.]